

Verbu desemantizēšanās un konstrukcijas „*ņemt/sēdēt* un V” aspektuālās pazīmes¹ *Desemantization of verbs and aspectual features of the construction “take/sit and V”*

Daiki Horiguči (*Daiki Horiguchi*)

Iwate University, Faculty of Humanities and Social Sciences
3-18-34, Ueda, Morioka, Iwate, 020-8550 Japan
E-pasts: sirdspuksti@gmail.com

Raksta mērķis ir apskatīt divus verbus *ņemt* un *sēdēt*, kas desemantizējoties veido konstrukciju savienojumā ar saikli *un* un citu verbu un izpauž dažādas aspektuālas pazīmes. Katrai konstrukcijai piemīt pirmā verba, proti, *ņemt* un *sēdēt*, nosacītā perfektīva un imperfektīva semantika, piesaistot attiecīgā aspekta verbu. *Ņemt*-konstrukcija implicē negaidītu jaunas situācijas rašanos un modificē otrā verba apzīmēto situāciju ar to, ka tā notiek pēc subjekta patvaļas, par spīti apstākļiem un runātāja gaidām un bez pienācīga iemesla. *Sēdēt*-konstrukcija pastiprina darbības ilgāku laika posmu, norādot pašsaprotamu subjekta pozīciju un uzskatāmāk reprezentējot otrā verba apzīmēto situāciju.

Verba desemantizēšanās pakāpe augstāka ir verbam *ņemt* nekā verbam *sēdēt*. Verbam *ņemt* aspektuāli korelatīvs ir priedēkļverbs *paņemt*, bet tas ievērojami retāk tiek lietots konstrukcijā, saglabājot sākotnējo leksisko nozīmi. Konstrukciju, it īpaši *ņemt*-konstrukcijas, izpaužamā subjektīvā vērtējuma dēļ tās diez vai kļūtu stilistiski neitrālas un pilnīgi gramatizējušās. Tomēr abas konstrukcijas reprezentē netiešu un nejašu aspekta sintaktisko izpaušmi, verbiem *ņemt* un *sēdēt* semantiski mijiedarbojoties ar citiem verbiem.

Atslēgvārdi: aspekts; desemantizēšanās; konstrukcija; verbs *ņemt*; verbs *sēdēt*.

1. Ievads

Veida jeb aspekta visabstraktākā izpaušme ir opozīcija *pabeigtais veids/nepabeigtais veids* jeb *perfektīvs/imperfektīvs*, uz kura tradicionāli balstās arī latviešu valodas aspekta apraksts (Staltmane 1958; Kalnača 2013; Horiguchi 2014 u. c.). Latviešu valodas aspekta opozīcija aptver tikai daļu verbu (*pirkt/nopirkt, rakstīt/uzrakstīt, veidot/izveidot*), bet prefiksa esamība, kas ir formāla šķērējipazīme iepriekš minētajiem verbiem, nav priekšnosacījums visiem verbiem. Ārpus aspekta opozīcijas atrodas noteikts skaits verbu, kuru aspekts nosakāms konkrētā kontekstā neatkarīgi no prefiksa esamības. Piem., bezpriedēkļa verbā *tapt* ietilpst abu aspektu nozīmes ‘veidoties’ un ‘izveidoties’, bet priedēkļverbs *atcerēties* apzīmē gan stāvokli ‘saglabāt atmiņā’, gan jaunas situācijas rašanos – ‘izsaukt atmiņā’. Jaunas situācijas rašanās, ko implicē perfektīvs, ir pāreja no situācijas A uz situāciju B, piem., cilvēks ko aizmirsis (situācija A) > cilvēks atkal ko zina (situācija B). Imperfektīvs neparedz jaunas situācijas rašanos, bet tikai apzīmē homogēnu situācijas norisi: cilvēks ko tur atmiņā vienmērīgi un noteiktu laiku.

¹ Raksts izstrādāts ar MEXT/JSPP KAKENHI atbalstu (Grants 16K16815).

Bez šī divlocekļu aspekta izpratnes, pateicoties augstai vārddarināšanas produktivitātei, latviešu valodas aspektu ir ērti raksturot, izmantojot arī tā saucamo akcijasartu sistēmu. Tā izpaužas ar prefiksu un sufiksu vai arī vienlaikus abu afiksu palīdzību pēc vairākām pazīmēm: darbības ilgums (*pasēdēt, nosēdēt*), intensitāte (*pamācīties, izmācīties*), subjekta/objekta daudzums (*sapirkt, apmirt, palasīt*), fāzes (*iedegties, izdegties*), iteratīvs (*braukāt, braukalēt*), iteratīva ilgums (*nobraukāt, pabraukalēt*).

Dažādu aspektuālo pazīmju izpausme neierobežojas vienīgi ar verba formālo struktūru. Bez verba formālajām pazīmēm aspekts izpaužas paša verba leksiskajā nozīmē. Te minama Zeno Vendlera (*Zeno Vendler* 1967, 98–113) verbu četru pazīmju klasifikācija: stāvoklis (*state*), nodarbošanās (*activity*), izpildījums (*accomplishment*) un sasniegums (*achievement*). Latviešu valodā uz katru pazīmi attiecināmi, piem., *stāvēt, skriet, lasīt/izlasīt šo grāmatu, pamanīt*. Vēl svarīgs jēdziens aspekta sakarā ir teliskums un opozīcija *telisks/atelisks*. Teliskums paredz situācijas galapunktu, pēc kura sasniegšanas situācija vairs neturpinās. Teikumā *Man patīk lasīt* verbs ir atelisks, jo te runa ir par lasīšanu kā nodarbošanos, bet teikumos *Es lasu šīs grāmatas* un *Es izlasīju šīs grāmatas* abi verbi ir teliski, ko nosaka objekta noteiktība (sīkāk sk. Horiguchi 2017, 71).

Aspektuālas pazīmes izpaužas arī ārpus verba savienojumā ar adverbjiem un adverbjiāliem (*mazliet, pakāpeniski, pilnīgi, ilgu laiku*) un fāzes vārdiem (*sākt, turpināt, beigt, pārtraukt* un citiem). Tās izpaužas arī citas gramatiskās kategorijas mijā, proti, ar salikto laiku perfekta nozīmē (*esmu saņēmis*), kā arī ar temporālās kvantifikācijas locījumiem (*divus gadus, divos gados*). Aspekts izpaužas arī ar sintaktiskiem līdzekļiem, piem., ar verba atkārtojumu, norādot uz subjekta vai objekta daudzumu vai pastiprinot duratīvu nozīmi (*Cilvēki nāk un nāk; Es lasīju, lasīju, lasīju*).

Kā tiks rādīts tālāk, rakstā apskatāmās konstrukcijas „*ņemt/sēdēt* un V” reprezentē īpašu aspekta sintaktisko izpausmi. Konstrukcijas ar abiem vārdiem sastopamas tipoloģiski. Dažādās valodās tiek novērots, ka pirmais verbs desemantizējies un divi verbi konstrukcijā attēlo vienu izteicēju, ko faktiski apzīmē otrais verbs (Aikhenvald 2007, 1). Otrais verbs tiek dēvēts par galveno verbu (*main verb*) (Kuteva 2011) vai nozīmīgo verbu (*smyslovoj glagol*) (Majsak 2015), tādā veidā pirmajam vārdam tiek piešķirts semantisks otršķirīgums attiecībā uz sekojošu verbu. Pamatojoties uz Berndu Heines (*Bernd Heine* 1993) un Aleksandras Aikhenvaldes (*Alexandra Aikhenvald* 2007) pētījumiem, latviešu valodas palīgnozīmē lietotu verbu analīzē Baiba Ivulāne klasificē tādus verbus kā *iet, nākt, sēdēt, ņemt* par sērijvārdiem, bet attiecīgās konstrukcijas ar šiem vārdiem – par sērijvārdu konstrukcijām (Ivulāne 2015, 44–51, 135–151).

Konstrukcijā diviem vārdiem ir identiska gramatiskā forma izteiksmes, personas un laika ziņā. Otrais verbs var būt noliegts (*ņēma un neatnāca, sēž un nestrādā*), bet pirmais verbs nepieļauj negāciju (**neņēma un neatnāca, *nesēž un nestrādā*). Konstrukcija nepakļaujas inversijai, proti, to nav iespējams apvērst (*ņēma un saslima > *saslima un ņēma, sēžu un domāju > *domāju un sēžu*).

Visi minētie pētīnīki, apskatot konstrukcijas ar šiem vārdiem, saista pirmā verba desemantizēšanos ar konstrukcijas gramatizēšanos. Literatūrā bieži vien teikts, ka tādi vārdi ir desemantizēšanās un gramatizēšanās avots (Wierzbicka

1996, 9–13; Lokmane 2012, 13), jo tie attiecas uz semantiski vienkāršiem vārdiem, kas apzīmē fiziskas darbības, ko cilvēks veic ikdienā.

Konstrukcijā divus verbus var atdalīt tikai komats bez saikļa *un*, vai tā var būt bez komata un saikļa, bet tomēr visbiežāk konstrukcija satur saikli *un* (Ivulāne 2015, 139–140). Tāpēc rakstā tiks apskatītas tikai konstrukcijas, kas sastāv no diviem vārdiem ar saikli *un*.

Rakstā katrai konstrukcijai tiks sniegtas tipoloģiskas atziņas un apskatīts latviešu valodas materiāls. Tā analīze ir balstīta uz Baibas Ivulānes (2015) pētījumu, ko raksta autors papildina no konstrukcijas aspekta un otrā verba semantikas viedokļa, kā arī paplašina ar ilustratīviem valodas faktiem. Tie ir ņemti no plašsaziņas līdzekļu tekstu datubāzes *Lursoft laikrakstu bibliotēka* (www.news.lv).

2. Konstrukcija „*ņemt un V*”

2.1. Tipoloģisks ieskats

Tipoloģiski vārdam ar nozīmi ‘ņemt’ ir vairāki gramatizēšanās modeļi, tai skaitā pabeigtības izteikšana (Heine, Kuteva 2002, 287–288). Konstrukcija ar vārdu ‘ņemt’ ir sastopama vairākās valodās, bet katrā valodā tai piemīt dažādas aspektuālas nozīmes. Pirmais šai konstrukcijai Eiropas valodu materiālā pievērsis uzmanību Eudžens Košerijs (*Eugen Coşeriu* 1966, 42), kas tajā saskata perfektīvu nozīmi ar pēckšuma un negaidītības un ātras darbības izpildīšanas nozīmi. Zviedru valodā konstrukcijai ar vārdu *ta* ‘ņemt’ piemīt ingresīva jeb momentāna darbības sākuma nozīme un lielāka subjekta apņemšanās attiecībā uz darbību (Ekberg 1993, 22). Konstrukcija tiek plaši aprakstīta arī krievu valodā, kur verbs *vzjat* ‘ņemt’ modificē otro vārdu, piešķirot pēckšuma semantiku (Weiss 2007; Kor Chahine 2007). Daudzās valodās atzīmēts, ka konstrukcijai raksturīga sarunvalodas nozīme.

2.2. Latviešu valodas materiāls

Latviešu valodniecībā *ņemt*-konstrukcijai pirmā un visplašāk pievērsusies Baiba Ivulāne (2015, 144–145). Viņa uzsver, ka „*ņemt* nav tiktāl gramatizējies un nevar apgalvot, ka tas latviešu valodā būtu kļuvis par pabeigtā veida marķētāju”, un secina, ka „*ņemt* latviešu valodā šajā virzienā negramatizēsies, jo tas nav latviešu valodas sistēmai kopumā raksturīgs palīgdarbības vārdu rašanās modelis”, vienlaikus uzskatot, ka aspekta nozīmi galvenokārt izsaka otrā verba priedēklis.

Pēc leksikogrāfiskā apraksta verbs *ņemt* savienojumā ar vārdu izsaka „darbības intensitātes pastiprinājumu” ar piezīmi, ka šajā lietojumā *ņemt* ir intransitīvs (*Latviešu literārās valodas vārdnīca*, tālāk LLVV).

Verbs *ņemt* modificē otrā vārda apzīmēto situāciju ar to, ka tā notiek pēc subjekta patvaļas, neraugoties uz apstākļiem un paša runātāja gaidām, un bez pienācīga iemesla. Otrais verbs var būt gan transitīvs, gan netransitīvs, un tas apzīmē gan kontrolējamu, gan nekontrolējamu situāciju ar visdažādākajām leksiskajām nozīmēm. Subjekts pārsvarā ir dzīva būtne, bet konstatēts arī nedzīvas būtnes subjekts.

Kaut gan verbs *ņemt* var funkcionēt kā imperfektīvs attiecībā uz priedēkļvārdu *paņemt*, paša vārda semantika ‘dabūt’, ‘iegūt’, ‘vert’ ir grūti iztēlojama par ilgstošu

darbību un vairāk saistīta ar perfektīvu semantiku. Tā kā konstrukcijas semantika paredz negaidītu jaunas situācijas rašanos, tā biežāk saista verbu, kas ir attiecināms uz perfektīvu. Tātad ir iespējams *ņēma un saslima* (*saslimt* – ‘nonākt slimības stāvoklī’) vai *ņēma un uzdziedāja* (*uzdziedāt* – ‘īsu laiku nodziedāt’), bet tikai atsevišķos kontekstos lietojams *ņēma un slimoja* (*slimot* – ‘būt slimības stāvoklī’) vai *ņēma un dziedāja* (*dziedāt* – ‘ar balsi veidot melodiju’).

Piemēros (1) un (2) tiek izpausts negatīvs vērtējums par subjektu – politiķiem. Abos piemēros redzams, ka subjekts neattaisno runātāja gaidas, darbību veicot pavirši vai patvaļīgi. Piemēri (3)–(5) norāda uz subjekta neierašanos attiecīgajā laikā un vietā. Parasti diviem vārdiem konstrukcijā ir vienāda polaritāte (Ivulāne 2015, 45), bet konstatēti arī piemēri (4)–(5), kur otrais verbs ir noliegts.

- (1) [...] *funkcionāri ņem un izlemj pēc sava prāta, neiedziļinoties problēmā.* (Sporta Avīze)
- (2) *It kā nemanot, it kā pa jokam sanāca slavenā Valdošā Koalīcija un izlēma, kā pildīt 2014. gada budžetu. Viss notika kā parasti: Koalīcija ņēma un nolēma, un nevienam nekas nav jāskaidro.* (Pietiek.com)
- (3) *Kaut vai fakts, ka Alēns Delons pēdējā brīdī „ņēma un saslima”, loģiski satrauca organizatorus, kuri jau sākumā visai skeptiski izteicās, ka ar tām zvaigznēm jau nekad neko nevar zināt.* (Jaunā Avīze)
- (4) *Lai arī svinību rīkotājus smagi pievīluši muzikanti, kas vienkārši ņēma un neatbrauca, balle bijusi līdz sešiem rītā [...].* (Latgales Laiks)
- (5) *Ja nu pēkšņi kāds ņem un neierodas, tādā gadījumā budžets netiktu pieņemts un, kas zina, kā tur viss vēl beigtos.* (Vakara Ziņas)

Blakus konstrukcijai konstatēts biežs partikulas *vienkārši* lietojums, kas pastiprina uzdrošināšanās niansi (Ivulāne 2015, 142). Piemērā (6) konstrukcija kopā ar partikulu *vienkārši* tiek ievietota iekavās, kas lieku reizi apliecina biežu partikulas lietojumu pirms konstrukcijas, kā arī ciešu semantisko saikni. Citus lietojumus ar partikulu sk. piemēros (7)–(9).

- (6) *Izrādās, ka atjaunošanas darbu gaitā Rīgas pilī „vienkārši ņēma un parādījās” negaidītas vēsturiskas detaļas.* (Latvijas Avīze)
- (7) [...] *kad bērniem sāk pietrūkt mammas, viņi vienkārši ņem un saslimst.* (Kurzemes Vārds)
- (8) *Ja treknajos gados daudz ko vienkārši ņēma un nopirka, tad tagad nākas palauzīt galvu.* (Kurzemnieks)
- (9) *Kad man ir garš laiks, es vienkārši ņemu un uzdziedu.* (NRA)

Kaut gan konstrukcijai jau piemīt pēkšņuma un negaidītības nianse, blakus tai konstatēts adverbu *pēkšņi* lietojums. Turklāt tas var ieņemt vietu gan pirms verba *ņemt*, gan pirms otrā verba, sk. piemērus (10)–(11).

- (10) [...] *bankas kompjutersistēma pēkšņi ņēma un dubultoja visu klientu kontos esošās naudas summas.* (NRA)
- (11) *Pērn Krimas krievi ņēma un pēkšņi sarīkoja tādus protestus pret NATO un amerikāņu karakuģiem [...].* (NRA)

Konstrukcijā starp diviem vārdiem var iestarpināt dažādus valodas līdzekļus – daudzpunkte piemērā (12) un izsaukmes vārds un apstākļi piemērā (13).

- (12) *Kā nu bijis, kā ne, bet tās pašas dienas vakarā Juris pēkšņi **ņēma un... iesplāva** Kasparam sejā.* (Rīgas Balss)
- (13) *Es tā vienkārši **ņēmu un** – blaukš! – ceļojumu divatā **ieplauktoju** antiutopijā.* (NRA)

Konstrukcijas subjektīvo vērtējumu uzskatāmāk var konstatēt, salīdzinot tuvā kontekstā konstrukciju un patstāvīgo verbu. Piemērā (14) divas reizes parādās vārdforma *iemīlas* – pirmo reizi patstāvīgi un otro reizi konstrukcijā, kas raksturo situāciju, kas ir pretrunā ar normālu situācijas gaitu. Piemērā (15) personas citātā tiek izmantota noliegtā patstāvīgā verba forma *nestrādā*, bet žurnālists, šauboties par citāta saturu, lieto konstrukciju *ņem un nestrādā*.

- (14) *Viņa sastop ideālo vīrieti, **iemīlas**, aizbrauc viņam līdz uz laukiem, [...] bet tur **ņem un iemīlas** citā.* (Latvijas Avīze)
- (15) *Dombrovskis melš: „Mēs esam izpētījuši, ka tiesiskās palāvības princips klasiskajā izpratnē krīzes apstākļos **nestrādā**.” Vai patiesi – šis pats no sevis tā vienkārši **ņem un nestrādā**? (NRA)*

Konstrukcijas subjektīvā vērtējuma nozīmi var labāk konstatēt, to salīdzinot ar vienkāršu verbu, kas objektīvi attiecas uz vienu un to pašu notikumu. Saeimas atlaišana pēc prezidenta iniciatīvas ir objektīvs fakts, kas piemērā (16) norādīts ar verbu *atlaida*, bet piemērā (17) runātājs ar konstrukcijas palīdzību to pašu notikumu apraksta subjektīvi. Tas pats sakāms par augstskolas likvidēšanu piemēros (18) un (19).

- (16) *Un tad pienāca sestdienas vakars un Prezidenta paziņojums tautai. Prezidents **atlaida** Saeimu.* (Kursas Laiks)
- (17) *Bet tajā laikā trāpījās tāds valsts prezidents, kurš uz Saeimu bija ļoti apvainots [...]. Tad viņš **ņēma un atlaida** šo Saeimu.* (NRA)
- (18) *[..] **likvidēja** Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības akadēmiju* (RPIVA). (Latvijas Avīze)
- (19) – *Šajā gadījumā, jūs, manuprāt, optimizācijas piemērā minat varas stulbuma piemēru.*
– *Jā – **ņēma un likvidēja**.* (NRA)

Konstrukcijā nav izslēgts arī imperfektīva verba lietojums, ko B. Ivulāne (2015, 142) skaidro ar to, ka šajā gadījumā „darbība tiek veikta ar lielu apņēmību, kādam (vai kaut kam) par spīti”. Mūsu korpusā meklējot verbu *ņemt* savienojumā ar vārdiem *darīt/izdarīt*, kas tipiski tiek lietoti subjekta apņēmības izteikšanai, konstatēts, ka lietojumu skaita ziņā atšķirība nešķiet nozīmīga: *ņem un izdara* (19 lietojumi) un *ņem un dara* (15 lietojumi). Semantiska atšķirība ir tikai otrā verba aspektā, perfektīvs *izdara* attēlo situāciju konkrēti un atsevišķi, kamēr ar imperfektīvu *dara* uzmanība tiek pievērsta situācijas vispārīgumam, sal. piemērus (20)–(21).

- (20) *Tā jau tas notiek, kamēr viens filozofē, otrs **ņem un izdara**.* (Tēvzemīte)

- (21) *Bet tā nav tikai Latvijas slimība, tā ir tāda eiropiska slimība. Amerikā vienkārši **ņem un dara**.* (Diena)

2.3. Verbs *paņemt*

Aplūkotajam verbam *ņemt* aspektuāli korelatīvs ir priedēkļverbs *paņemt*. Ieskatoties priedēkļverba *paņemt* šķirklī, var konstatēt, ka, līdzīgi kā verbam *ņemt*, tam arī tiek sniegts apraksts, ka savienojumā ar verbu tas izsaka darbības intensitātes pastiprinājumu (LLVV). Tomēr priedēkļverba *paņemt* lietojumu analīze rāda, ka tas pārsvarā tiek lietots pamatnozīmē un tā lietojums konstrukcijā novērojams daudz mazāk. Piemērs (22) ir viens no retajiem mūsu korpusā, kur verbs *paņemt* netiek lietots savā pamatnozīmē. Pārējie gadījumi ir skaidrojami ar papildinātāja elipsi un nav atzīstami par konstrukciju.

- (22) *Ļoti savādi izskatījās Eiropas Komisijas prezidenta Žana Kloda Junkera uzvedība: zinot to, ka Lielbritānija ir piektā pasaules ekonomika, zinot, ka tās izstāšanās no ES padarīs šo savienību vājāku, viņš vienkārši **paņēma** un ar kāju **aizcirta** durvis, sak, ja jau aizejat, tad aizejiet tūlīt, nav ko jums te vēl uzkavēties!* (NRA)

Verbu *ņemt* un *paņemt* atšķirību savienojumā ar citu verbu spilgti rāda metalingvistiskie komentāri ap tā saucamo Jūrmalgeitu, kas publiski atklājusies, kad politiķis I. Ančāns par piedāvāto kukuļdošanu paziņoja KNAB. Piemērā (23) viena no lietā iesaistītajām personām G. Milušs noraida izmeklēšanas interpretāciju un noliedz kukuļdošanas faktu, balstoties uz *ņemt*-konstrukciju. Piemērā (24) A. Šķēle norāda uz divu atsevišķu teikumu neveiklību, bet attiecībā uz *ņemt*-konstrukciju kā piemēru sniedz analogisku konstrukciju ar citu verbu. Savukārt piemērā (25) uz žurnālista jautājumu A. Šlesers atbild, ka vienīgi iespējama ir interpretācija par labu konstrukcijai, savā veidā pārfrāzējot konstrukciju ar citu otro verbu, tādējādi viņš arī noliedz I. Ančāna kukuļņemšanu.

- (23) *Tur ir tāda svarīga frāze: „**Paņēma un uzmeta**.” Protams, ka izmeklēšana to interpretē kā – *paņēma* [kukuli], punkts, un *uzmeta*. Es neteicu: „**Paņēma. Un uzmeta**.” es teicu: „**Ņēma un uzmeta**.” Tur ir tādas sarunvalodas nianšes. (NRA)*
- (24) *A. Šķēlem likās arī būtiski noprociēt G. Miluša teikto: „Ančāns **paņēma. Un uzmeta**.” A. Šķēle norādīja, ka punkts teikuma vidū ir gramatiski nepareizi un maina tā jēgu. Savukārt „Ančāns **ņēma un uzmeta**” nozīmē, ka viņš vienkārši neturēja savu vārdu. „Tas ir tāds pats vienkāršs izteikums kā **ņemt un aizbraukt**,” skaidroja A. Šķēle. (Diena)*
- (25) *Krievu frāzi *vzjal i kinul, kuru Milušs jums pa telefonu teica, var tulkot divējādi: vienkārši **ņēma un uzmeta** vai **paņēma naudu un uzmeta**... – To var tulkot tikai vienā veidā – **ņēma un piekrāpa**.* (Diena)*

Visi piemēri liecina, ka konstrukcijas veidošanai nostiprinājies verba *ņemt* lietojums, bet aspektuāli korelatīvs priedēkļverbs *paņemt* šajā sakarā neveido konstrukciju, saglabājot tā pamata leksisko nozīmi ‘satvert’, ‘dabūt’.

3. Konstrukcija „sēdēt un V”

3.1. Tipoloģisks ieskats

Verbs ar nozīmi ‘sēdēt’ kopā ar citiem verbiem *stāvēt* un *gulēt* attiecas uz pozīcijas verbiem, kas apraksta subjekta statīvu situāciju un norāda uz to, kādā veidā subjekts ieņem savu pozīciju. Fizisko pazīmju un sociālkulturālo asociāciju ziņā trīs pozīcijas verbi atšķiras: stāvēšana vislielākā mērā iztērē fizisko enerģiju un vienlaikus ir izejas punkts staigāšanai vai skriešanai, kamēr gulēšana asociējas pirmām kārtām ar atpūtu, miegu, slimību vai nāvi (Newman 2002, 1–3).

Tipoloģiski pozīcijas verbi nereti tiek lietoti kā eksistenciāli verbi, šis process tiek uzskatīts par ceļu no verba semantikas paplašināšanās uz gramatizēšanos. Dažās valodās gramatizēšanās rezultātā tie pārvēršas par palīgverbiem vai pat morfēmām, kas izsaka dažādas gramatiskas nozīmes, tai skaitā aspektuālas nozīmes (perfektīvs, imperfektīvs, duratīvs, habituāls), perfekta nozīmi, imperatīva nozīmi. Visbiežāk pasaules valodās pozīcijas verbi konstrukcijā ar citu verbu apzīmē situāciju tās attīstības procesā, kā arī situācijas ilgumu un atkārtojumu (Heine, Kuteva 2002, 276–277; Majsak 2015, 262–273). Ziemeļģermāņu valodu un bulgāru valodas materiālā Taņa Kuteva (*Tania Kuteva*) atzīmē, ka šajās valodās pozīcijas verbi funkcionē kā progresīvās nozīmes marķētāji, un gramatizēšanās teorijas pamatā šo parādību raksturo ar verba auksiliācijas (*auxiliation*) procesu (Kuteva 2011).

Imperfektīvas konstrukcijas sastāvā vienlīdz aktīvi sastopami verbi ar nozīmi ‘stāvēt’ un ‘sēdēt’, bet visretāk tiek izmantots verbs ar nozīmi ‘gulēt’ (Majsak 2015, 289).

3.2. Latviešu valodas materiāls

Verba *sēdēt* desemantizēšanos analizē Baiba Ivulāne (2015, 136–138) un secina, ka no pozīcijas verbiem lietojums palīgnozīmē konstatēts tikai šim verbam, kas papildina aprakstu un pastiprina intensitāti.

Leksikogrāfijā gan nav aprakstīts šī verba lietojums savienojumā ar citu verbu, bet tikai minēts verba pastāvīgs lietojums – „ilgāku laiku darīt (ko), nodarboties (ar ko), atrodoties šādā stāvoklī” ar piemēru *sēdēt pie grāmatām* ‘mācīties, cītīgi lasīt’ (LLVV). Tomēr jāpievērš uzmanība, ka leksikogrāfijā fiksēta verbam piemītoša aspektuāla pazīme ‘ilgāku laiku’.

Salīdzinot ar iepriekš aplūkoto verbu *ņemt*, verbam *sēdēt* desemantizēšanās pakāpe ir zema. Verbs saglabā savu leksisko nozīmi, kad teikumā ir skaidra norāde uz sēdēšanas apstākļiem (kurā vietā, kādā veidā, ar ko kopā, cik ilgi). Piemēros (26) un (27) ir norāde uz sēdēšanas vietu, bet piemērā (28) verbam ir norāde uz laikaposmu, kura laikā subjekts atrodas sēdus un domā.

- (26) *Skolās tagad ir dīvāni un pufl. Nosēdējuši 45 minūtes klasē, bērni atkal sēž un spaida telefonus.* (Kurzemes Vārds)
- (27) *Neko nedaru. Sēžu pie krāsns un graužu saulespuķu sēkļiņas.* (Lauku Avīze)
- (28) *Ja kāds desmit stundas sēž un domā, nevis vienkārši ņem un izdara, tad tikai tāpēc, ka viņš negrib.* (Rīgas Balss)

Norāde uz subjekta pozīciju kļūst semantiski otršķirīga un pozīcijas verba desemantizēšanās pakāpe kļūst augsta, kad otrā verba apzīmētā situācija visdabiskāk notiek, subjektam atrodoties pozīcijas verba izteiktajā stāvoklī. Tāpēc ar verbu *sēdēt* visbiežāk savienojas verbi, kas apzīmē darbību, ko darītājs veic sēdus. Zināmā mērā desemantizējot pozīcijas nozīmi, verbs pastiprina ilgāku laikaposmu. Salīdzinājumā ar vienkāršu verbu *sēdēt*-konstrukcija norāda pašsaprotamu subjekta pozīciju un uzskatāmāk reprezentē otrā verba apzīmēto situāciju. Tādēļ verba *sēdēt* esamība jeb *sēdēt*-konstrukcija būtiski nemaina teikuma saturu. Atšķirībā no *ņemt*-konstrukcijas, *sēdēt*-konstrukcijai nav konstatēts nedzīvas būtnes subjekts.

Piemērs (29) ir interesants ar to, ka pirmais *sēž* tiek lietots savā leksiskajā nozīmē, bet pēc dažiem vārdiem parādās otrais *sēž* konstrukcijā, kas atcerēšanās procesu attēlo izstieptāk.

- (29) *Uz soliņa sēž divi atvaļināti virsnieki ap gadiem 70–80, sēž un atceras kara gadus.* (Rīgas Balss)
- (30) *Reiz trijos naktī gāju gar kostīmu darbnīcu, bet šuvējas sēž un strādā!* (Rīgas Balss)
- (31) *[..] es tiešām apbrīnoju, kā viņi vakaros sēdēja un gatavoja materiālus.* (Rīgas Balss)
- (32) *Pēdējā laikā es sēžu un domāju – šovakar gribas iedzert.* (Druva)
- (33) *Vēl esmu kritiska pret sevi, pēc katra pasākuma sēžu un analizēju, kas bija pareizs vai nepareizs.* (Zemgales Ziņas)

Paša verba *sēdēt* semantika ir viennozīmīgi imperfektīva. *Sēdēt*-konstrukcijas semantika paredz ilgstošu darbību (*lasīt, strādāt*) vai stāvokli (*klusēt*), un tā arī saista imperfektīvu verbu. Bieži verbs konstrukcijai piesaista mentālos verbus, pirmām kārtām *domāt*. Analizējot verba *domāt* saistāmību ar visiem trim pozīcijas vārdiem, nav izslēgta saistāmība ar vārdiem *stāvēt* un *gulēt*. Mūsu korpusā, meklējot konstrukciju ar vienskaitļa 1. personas īstenības izteiksmes vienkāršas tagadnes formu, visvairāk konstatēts tomēr verba *sēdēt* lietojums: *sēžu un domāju* (140 lietojumi), *stāvu un domāju* (15 lietojumi), *guļu un domāju* (1 lietojums). Minami citi mentālie verbi: *spriest, prātot, analizēt, lemt*.

Verbs *sēdēt* savienojumā ar vārdiem *slinkot, klusēt, plānot, fantazēt, sapņot, (ne)darīt (neko), sūdzēties, kritizēt, ņirgāties* aktualizē subjekta pasivitāti, rīcībspējas trūkumu. Par to liecina biežs partikulārs *tikai* lietojums pie verba *sēdēt* gan konstrukcijā piemēros (38)–(41), gan pastāvīgā nozīmē piemērā (42).

- (34) *Esmu novērojis, ka jaunieši labprātāk sēž un klusē, nevis paši kaut ko dara.* (Latvijas Avīze)
- (35) *Viņi vienkārši sēž un barojas uz budžeta un nodokļu maksātāju rēķina.* (NRA)
- (36) *Teātris nav tikai „sēdi un skaties” māksla, tā ir arī līdzdarbošanās.* (BNS)
- (37) *Ja sēž un neko nedara, dārzs ļoti ātri aizaug.* (Ogres Ziņas)
- (38) *Arī liepājniece [..] ir pārliecināta, ka eiroparlamentārieši Briselē tikai sēž un saņem lielu naudu.* (Kurzemes Vārds)
- (39) *Nē, ir beidzies darba līguma termiņš pēc Darba likuma 44. panta, ja uzskata, ka deputāts strādā. Varbūt ir cits uzskats, ka deputāts tikai sēž un nestrādā.* (Staburags)

- (40) *Viņa taču neko sliktu nedara – tikai sēž un lasa grāmatu. Jā, visu dienu.* (Diena)
- (41) *Tad Arvīds pirmo reizi mūžā nedēļu negāja uz darbu, tikai sēdēja un dzēra.* (Staburags)
- (42) *Es agrāk domāju, ka viņi te neko nedara, tikai sēž. Bet izrādās, ka visu pat grūti pagūt izdarīt.* (Rīgas Apriņķa Avīze)

Kaut gan leksikogrāfijā vārdam nav atvēlēts atsevišķs šķirklis, patstāvīga vārda lietojums šādā nozīmē ir skaidrojams ar metaforu. Salīdzinot ar diviem citiem pozīcijas vārdiem, ja stāvēšana tomēr lielākā mērā paredz tālāku cilvēka rīcību, bet gulēšana ir saistīta ar slimošanu un pilnīgu bezkustības stāvokli, tad sēdēšana visneitrālāk reprezentē cilvēka statisku stāvokli. To liecina arī virkne frazeoloģismu ar vārdu *sēdēt*, kas izsaka subjekta pasivitāti (*sēdēt aizkrāsnē, sēdēt uz pakajas, sēdēt uz kakla, sēdēt uz lauriem*).

4. Secinājumi

Rakstā apskatītas konstrukcijas ar vārdiem *ņemt* un *sēdēt* un iezīmētas to aspektuālās pazīmes, kā arī raksturota konstrukcijā izmantotā otrā vārda semantika. Katrai konstrukcijai piemīt pirmā vārda, proti, *ņemt* un *sēdēt*, nosacītā perfektiņa un imperfektiņa semantika, piesaistot attiecīgā aspekta vārdu.

Vārda desamentizēšanās pakāpe ir augstāka vārdam *ņemt*, bet vārds *sēdēt* vairāk saglabā savu leksisko nozīmi. Vārds *ņemt*-konstrukcijā ir arī vairāk gramatizējies, jo tas mainījis savu gramatisku pazīmi, zaudējot pamatnozīmei piemītošo transitivitāti. Savukārt vārdu *sēdēt*-konstrukcijā var raksturot ar semantisku liekumu, jo pati norāde uz subjekta pozīciju nav tik nepieciešama.

Konstrukciju izpaužamā subjektīvā vērtējuma dēļ tās diez vai kļūtu stilistiski neitrālas un pilnīgi gramatizējušās. Tomēr abas konstrukcijas reprezentē netiešu un nejašu aspekta sintaktisko izpausmi, vārdiem *ņemt* un *sēdēt* semantiski mijiedarbojoties ar citiem vārdiem.

Literatūra

1. Aikhenvald, Alexandra. 2007. Serial verb constructions in typological perspective. *Serial Verb Constructions: A Cross-Linguistic Typology*. Aikhenvald, Alexandra Y., Dixon, Robert M. W. (eds.). Oxford, New York: Oxford University Press, 1–68.
2. Coşeriu, Eugenio. 1966. “Tomo y me voy”. Ein Problem vergleichender europäischer Syntax. *Vox Romanica*. 25, 13–55.
3. Ekberg, Lena. 1993. The cognitive basis of the meaning and function of cross-linguistic *take* and *V*. *Belgian Journal of Linguistics*. 8, 21–42.
4. Heine, Bernd. 1993. *Auxiliaries: Cognitive Forces and Grammaticalization*. New York/Oxford: Oxford University Press.
5. Horiguchi, Daiki. 2014. Some remarks on Latvian aspect. *Valoda: nozīme un forma*. 4. *Kategoriju robežas gramatikā*. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 22–32.
6. Horiguchi, Daiki. 2017. Laika akuzatīva un lokatīva opozīcija un aspekts latviešu valodā. *Valoda: nozīme un forma*. 8. *Valodas gramatikās un leksiskās sistēmas variatīvums*. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 70–78.

7. Iवलāne, Baiba. 2015. *Palīgnozīmē lietotu darbības vārdu sistēma latviešu valodā*. Promocijas darbs filoloģijas doktora zinātniskā grāda iegūšanai valodniecības nozarē. Rīga: Latvijas Universitāte.
8. Kalnača, Andra. 2013. Darbības vārds (verbs). *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 456–563.
9. Kor Chahine, Irina. 2007. O vozmožnom puti grammatikalizacii russkogo vzjat'. *Russian Linguistics*. 31, 231–248.
10. Kuteva, Tania. 2011. On 'sit'/'stand'/'lie' auxiliations. *Linguistics*. 37, 191–213.
11. Lokmane, Ilze. 2012. Gramatizēšanās un desemantizēšanās attieksmes. *Valoda: nozīme un forma. 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 10–16.
12. Majsak, Timur. 2015. *Tipologija grammatikalizacii konstrukcij s glagolami dviženija i glagolami pozicij*. Moskva: Jazyki slavjanskikh kul'tur.
13. Newman, John. 2002. A cross-linguistic overview of the posture verbs 'sit', 'stand', and 'lie'. *The Linguistics of Sitting, Standing and Lying*. Newman, John (ed.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1–24.
14. Staltmane, Velta. 1958. *Verbu veidi mūsdienu latviešu literārajā valodā. Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda iegūšanai*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmija.
15. Vendler, Zeno. 1967. *Linguistics and Philosophy*. Ithaca & London: Cornell University Press.
16. Weiss, Daniel. 2007. The grammar of surprise: the Russian construction of the type *Koška vzjala da umerla* 'Suddenly, the cat died'. *Proceedings of the 3rd International Conference on Meaning – Text – Theory, Klagenfurt, May 21–24, 2007. Wiener Slavistischer Almanach*. 69. Gerdes, Kim, Reuther, Tilmann, Wanner, Leo (eds.). München–Wien: Verlag Otto Sagner, 427–436.
17. Wierzbicka, Anna. 1996. *Semantics: Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press.

Vārdnīca

Latviešu literārās valodas vārdnīca. Pieejama: www.tezaurs.lv/llvv.

Summary

The article aims to examine two Latvian verbs *ņemt* 'take' un *sēdēt* 'sit' which, being desemanticized, form a construction with the conjunction *un* 'and' and the other verb to express various aspectual features. Each construction has respectively perfective and imperfective semantics designated by *ņemt* and *sēdēt* and are used together with a verb of the respective aspect. While the *ņemt*-construction implies an unexpected introduction of a new situation, the *sēdēt*-construction emphasizes a longer term of the action, indicating the subject's obvious posture and representing the situation denoted by the second verb in a more evident way. Desemantization degree is higher for the verb *ņemt* than the verb *sēdēt*. Its aspectual counterpart is the prefixed verb *paņemt*, which is significantly less attested in the construction, since it keeps its lexical meaning.

Due to a subjective meaning, especially for the *ņemt*-construction, the constructions would not become stylistically neutral and fully grammaticalize. However, both constructions represent an undirect and non-random aspectual expression thanks to the verbs' semantic interaction with the other verbs.

Keywords: aspect; desemantization; construction; verb *ņemt* 'take'; verb *sēdēt* 'sit'.